

„A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású”

Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett
tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél

A magyar történettudomány több alkalommal is vizsgálta azt a kérdést, hogy a korabeli magyar társadalom és döntéshozók milyen tudásszinttel rendelkeztek a holokausztról.¹ Tanulmányomban ehhez a vizsgálatokhoz adalékokat nyújtva azt mutatom be – a polgári szervek jelentései alapján –, hogy a magyar politikai elit mennyit tudhatott a megszállt területeken történő tömeggyilkosságokról. Témám kifejtését megelőzően három megszorítással kell élnem. Egyrészt vizsgálatom körébe csupán a polgári kormánysszervek anyagában megjelenő információkat vontam be, a katonai szervek iratait – ezúttal – figyelmen kívül hagytam. Másrészt a területi korlátok miatt csupán a háborús bűncselekményekre vonatkozó információkat tekintem át, a megszállt területek egyéb politikai és gazdasági jellegű aspektusait nem ismertetem.² Harmadrészt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a magyar politikai elit mit tudhatott a megszálló csapatok által elkövetett háborús bűnökről, bár közvetett információk alapján megállapítható, hogy e tevékenységét szintén ismernie kellett a magyar politikai elitnek.³

Vizsgálataim során két forráscsoportot vettem szemügyre. Egyrészt a magyar külügyi apparátus, elsősorban a megszállt keleti területek kapcsán releváns (német, román, finn) követségek megmaradt iratanyagát. Ugyan a megszállt szovjet területeken a németek nem hoztak létre olyan bábállamokat, amikkel diplomáciai kapcsolatot lehetett volna fenntartani, külügyi vonalról jelentős számban érkeztek információk a megszállt területekről. Különösen a berlini követség munkatársai álltak napi kapcsolatban a német döntéshozókkal, több alkalommal az ideiglenesen Berlinben tartózkodó keleti tisztség-

viselőkkel és katonatisztekkel is beszéltek.⁴ Másrészt mivel 1941 júniusában a Kárpátaljától keletre eső részek hadműveleti területté váltak – ahol a magyar katonai és politikai vezetés tartós megszállással számolt, és mintegy 20 ezer zsidó deportálását hajtotta végre –, ezekkel a belügyi szervek is foglalkoztak. Emiatt bevontam kutatásomba a belügyminisztérium, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosságának iratait is. Fontos megjegyezni, hogy a miniszterelnöki, miniszteri és kormányzói iratanyag szinte teljes egészében elpusztult, így csupán korlátozottan állapítható meg, hogy az ismertetett információk eljutottak-e a magyar politikai felső vezetéshez, illetve ezek hitelességéről mit gondoltak a döntéshozók. Ezért tanulmányomban jelzem azokat az eseteket, ahol megállapítható az irat útja.

A megszállt területek kapcsán először nem a német, hanem a román zsidópolitikáról érkeztek információk. A bukaresti követség 1941. augusztus 9-i jelentésében már arról számolt be, hogy *„a román csapatok bevonultak Bukovinába és Besszarábiába, a visszamaradt zsidókat válogatás és kímélet nélkül lemészárolták; akiknek mégis sikerült életben maradniuk, azokat a bevonulás után összeszedték és internálták, kivéve természetesen a gazdag zsidókat.”*⁵ Augusztus végén – még ha rossz kontextusban is – Fülöp Pál követségi sajtóelőadó a kisinyovi tömeggyilkosságokról is jelentett.⁶ Októberben arról értesítette a katonai attasé a Vezérkari Főnökséget és a külügyminisztert, hogy Besszarábiában elkezdték a gettórendszer kiépítését, *„a volt román hadterület egy részéről az összes zsidókat gyűjtőtáborokba szállították, nemre és korra való tekintet nélkül.”*⁷

Ősszel nagymértékben megnőtt a magyar szervek tudása a megszállt keleti területeken történő tömeggyilkosságokról. Egy, a miniszterelnöknek címzett, 1941 szeptemberében keletkezett benti bizalmas szerint *„a német csapatok úgy Galíciában, mint az oroszoktól elfoglalt területen igen sok zsidók végeznek ki. Egy átutazó katonánál láttam egy fényképet, mely egy út menti árkot ábrázolt hosszában, mely végig, – ameddig csak a fényképfelvétel látni engedte –, tömve volt a szakállas és pajeszos hullákkal, az előtérben pedig egy német katona állott szétvetett lábakkal, aki undorral és megvetően nézi a hullatömeget.”*⁸ A bukaresti katonai attasé 1941. október végi jelentésében megjelenik a német szabotázs-, és partizánellenes intézkedések és a zsidóság megsemmisítésének összefüggése: *„Az elkövetett merényleteket többnyire zsidó lakosságon torolják meg s igen kiadósan.”*⁹ Egy diplomata jelentésében pedig arról számolt be az egyre szaporodó szabotázsakciókkal kapcsolatban, hogy *„az erélyes intézkedések eddig csak a zsidósággal*

szemben lettek megtéve, azáltal, hogy a nagy részük meg lett semmisítve. Sok város viseli már a vasútállomásokon az alábbi feliratot: »Zsidómentes« [Judenfrei].¹⁰

1942 áprilisában a Vezérkari Főnökség arról értesítette a külügyminisztert – mely jelentés a Miniszterelnökség anyagában lelhető fel –, hogy a csernovici román hírszerző szerv egy hazatérni kívánó magyart igazított el, „azonban a Gestapo, mert bizonyos zsidó vonatkozása volt az ügynek, [...] kivégezte.”¹¹ 1942 júniusában pedig egy bizalmas jelentés már a tömeggyilkosságokat elkövető csapatokkal foglalkozott: „a keleti fronton huzamosabban működött csapatokat, akik már hozzászoktak nemcsak a fronton, hanem a mögöttes részeken is a zsidók és más orosz lakosság tömeggyilkolásához [...] nem [...] fogják a háború végén hazahozni, hanem volt lengyel és orosz területek megszállásával és részbeni bekebelezésével kapcsolatban oda fogják kitelepíteni.”¹²

Habár 1941. augusztus 1-jével a határ menti megszállt szovjet területek a Lengyel Főkormányzóság részeivé lettek, különböző belügyi szervek részéről később is több információ áramlott a keleti területeken folytatott zsidópolitikáról. Bár a határvédelem iratanyaga szinte teljes mértékben megsemmisült, a megmaradt jelentések alapján tudható, hogy aktív kapcsolatban voltak a magyar szervek a galíciai határnál lévő német rend- és határvédelmi erőkkel. Hans Krüger, a sztaniszlai SS parancsnok – aki ebben a minőségében a sztaniszlai zsidóság legyilkolásának irányítója volt¹³ – többször találkozott a KEOKH munkatársaival mind Magyarországon, mind a megszállt területeken, ahol egy alkalommal a kiutazó magyar hivatalnokoknak egy tömegkivégzést is megrendezett.¹⁴ Emellett a Magyarországra visszamenekülő zsidók kérdésének rendezésére a Honvédelmi Minisztérium 19. osztálya a németekkel közös bizottságot hívott életre,¹⁵ a kőrösmezői határvidéki rendőrkapitányság pedig úgy értékelte a kapcsolatokat a német határvédelmi szervekkel, hogy „a szomszédos galíciai területen működő S.S. német rendőrségi alakulatokkal és főként a sztaniszlai rendőrséggel az érintkezés a legszívélyesebb.”¹⁶ Az informális kapcsolatokon,¹⁷ a deportált zsidók ügyében közbenjárókon kívül, innen kapott információkat Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa is. Kozma – aki már 1939–1940 fordulóján „emberirtásnak” minősítette a lengyelországi zsidópolitikát¹⁸ (Ormos 2000, 650.) – 1941. szeptember 13-án levélben fordult Bárdossy László miniszterelnökhöz,¹⁹ mely levelét öt nappal később Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is eljuttatta.²⁰ Ehhez a levélhez csatolta a kassai csendőrkerület 8/1. nyomozó alosztályának szeptember 5-i jelenté-

sét is, amely úgy jellemezte a kelet-galíciai részek viszonyait, hogy „a zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású.” Ugyancsak ez a jelentés számol be – még ha hamis kontextussal is – először a Kamenyec-Podolszkijban történt tömeggyilkosságról: „Katonai gépkocsivezetők elbeszélése szerint Magyarország kiutasított nagyobb létszámú zsidót Kamenes Podolszkból a német katonák és ukrán nemzeti örök tovább akarták kísérni. A zsidók a katonaságnak ellenszegültek. A katonaság géppisztollyal közzé lőtt a zsidóságnak és több halott lett.”²¹

A belügy felől később is érkeztek hírek a galíciai területekről. A Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága 1942. október elején megállapította, hogy a „nyomozói átfésülés, illetve megállapítás szerint a lengyelországi zsidók az alábbi okok miatt szöknek Magyarországra (sic!): A német hatóságok a lengyel területen lakó zsidókat 16–36 éves korig munkatáborba viszik, a 15 éven aluli és 36 éven felüli zsidókat pedig éheztetik vagy agyonlövik. 1942. szeptember 5. vagy 6-án a németek Toronyával határos Wiskov (lengyel terület) községben 70 zsidót agyonlőttek.”²² Egy, az ugyanezekben a napokban beérkezett, töredékesen fennmaradt iratban már azt olvashatjuk, hogy „a németek elbeszélése szerint folyó évben Lengyelországban a zsidókat kipusztítják.”²³ 1942 októberében Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter arra hivatkozva állította le a hontalan zsidók Körösmezőn keresztüli kitoloncolását, hogy „a Körösmezőn át Galíciába kitett zsidókat az ottani megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik, és így ezeket a biztos halálba viszik.”²⁴

Konkrét eseteken túl a keleti területeken a zsidókérdés „általános megoldására” vonatkozó információkkal is találkozhatunk a külügyi forrásokban. A zsidók kitelepítésének igénye korábban is megjelent a külügyi forrásokban,²⁵ az egyik első, a Szovjetunió jövőjéről szóló jelentésben még Biribidzsán lehetősége is felmerült.²⁶ Homlok Sándor berlini katonai attasé 1941. júliusi jelentésében és Werth Henrik 1941. augusztusi memorandumban megfogalmazott nagyszabású kitelepítési tervek, valamint Generalplan Ost leírását tartalmazó jelentések arra engednek következtetni, hogy a magyar katonai és politikai elit ismerte a németeknek a keleti térségre vonatkozó terveit.²⁷ Ezt a tudást jelzik Hollán Sándor, berlini követségi tanácsos – a galíciai deportálások ügyében tartott berlini egyeztetésén elhangzott – szavai is. Ekkor arra hivatkozva tett panaszt a németeknél, hogy „amikor a német hatóságok jelenleg a tulajdonképpeni Reich területéről és Berlinből tömegesen telepítik ki a zsidókat munkára az északi és keleti megszállt területekre, a Pripet-mocsarak területére stb., az általunk elfoglalt területre

részben visszatelepített zsidókat pedig visszaküldik.”²⁸ Sztójai, egyik – Bárdossy László miniszterelnöknek címzett – jelentésében arról írt, hogy a keleti területeken „a német szempontból nem kívánatos elemeket eltávolítják,”²⁹ és az 1941. szeptemberi Horthy-Hitler találkozón is felmerült a zsidók kitelepítésének terve.³⁰

1942 nyarán és őszén jelenik meg ismét témaként a keleti területek, mint a „zsidókérdés megoldásának terepe”. 1942 augusztusában számol be jelentésében Sztójay Döme a Martin Luther német külügyi államtitkár-helyettessel folytatott beszélgetéséről. A wannseei konferencián a német Külügyi Hivatal képviselő diplomata – a konferencia jegyzőkönyvének megfelelően – kifejtette Sztójajnak, hogy „e kérdés (zsidókérdés – F. Á.) komplexum új stadiumba került, Európát mielőbb meg akarják a zsidó elemektől tisztítani Európából, vagy legalább is azon területekről, ahonnan ez lehetséges lesz és tekintet nélkül állami hovatarozásukra, a zsidókat a keleti megszállt orosz területekre óhajtják kitelepíteni, ahol a ghettókba, vagy munkatáborokba összpontosítva őket dolgoztatni fogják.”³¹ Valószínűleg ezzel a jelentéssel függött össze, hogy európai körútján Ottlik György érdeklődött az Oroszországba kitelepítendő zsidók sorsa felől, mely kérdésre válaszul Sztójay „nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.”³² Ezzel összefüggésben Kállay Miklós arra utasította Sztójajyt, hogy a Lutherrel való tárgyalásai során tudakolja meg, hogy „megadják-e a keletre kitelepített zsidóknak a további egzisztenciájuk lehetőségét.” Erre azért volt szükség Sztójay érvelése szerint, mert „ennek kapcsán bizonyos híresztelések keringenek.” Luther válaszában megnyugtatta Sztójajyt, hogy útépitéseken dolgoztatnák a kitelepített zsidókat, majd egy ún. „zsidó rezervátumban” helyeznék el őket, ám – valószínűleg szándékolta³³ – a magyar nagykövet nem kérdezett rá arra a nyilvánvaló körülményre, hogy a nehéz fizikai munkára alkalmatlanoknak mi is lenne a sorsa a megszállt területeken.³⁴

A keleti megszállt területeken történt tömeggyilkosságról a legrészletesebb jelentést Krause Rolf, egykori rigai konzul adta. Krauset a berlini nagykövetség a megszállt szovjet területek gazdasági lehetőségeinek felmérésével bízta meg.³⁵ Jelentéseiben – melyek egy részét Sztójay Döme biztosan felküldte Bárdossy Lászlónak,³⁶ az elemzett forrás előadóíve sajnos mára már nem lelhető fel – elsősorban Ostland, azaz a megszállt Baltikum gazdasági lehetőségeit és a kiépülő német megszállási rendszer szerkezetét ismertette. Saját bevallása szerint két alkalommal volt a balti államokban, egy alkalommal pedig Ukrajnában a háború során.³⁷ Az idézett, 1942. februári jelentésében

az 1942. január 17. és 29. közötti baltikumi utazásának³⁸ tapasztalatait osztja meg:

„Mivel a zsidók a bolsevik idő alatt különös buzgalmat tanúsítottak, s a vörösöknél magas adminisztratív posztokat töltöttek be, a területeket – a Balti-államok városait és vidékét – a német Véderő [Wehrmacht] általi felszabadítást követően 1941 júniusában/júliusában természetesen egy hatalmas zsidópogrom árasztotta el.³⁹ Észtországban a lakosság 1,2 millió lélekből kereken 5.000 zsidó, Lettországbán 1,9 millió léleknél 95.000 zsidó és Litvániában 2,4 millió lakosnál kereken 170.000 zsidó. Tehát 5,5 millió lakosra kereken 270.000 zsidó esik, akiket mára jelentős részben kiirtottak. Habár kezdetben az őslakosok is részt vettek a gyilkosságokban, később már az SS külön kommandói⁴⁰ öldösték a zsidó lakosságot az asszonyokkal és a gyerekekkel együtt. Ma nincs több zsidó Észtországban, Lettországbán pedig már csak egy munkakülönítmény 2.500 zsidójának és Litvániában még ugyanennyi zsidó kényszermunkásnak kell életben lennie. A ruhák és babakocsik hegyei⁴¹ jelölték a gyilkosságok helyszínein kivégzések rettenetes tömegét. Azokra a zsidókra is ugyanaz a sors várt, akiket a Német Birodalomból, a Protektorátusból és Szlovákiából Ostland felé »internáltak«: megérkezésüket követően levetkőztették őket, poggyászaikat elvették, majd valamennyijüket agyonlőtték. Az összes zsidó tulajdont kisajátították, s amennyiben bútorról volt szó, raktárakban halmozták fel, hogy onnan rendelkezésre bocsássák a német közigazgatási tisztviselőknek lakásaik és irodáik felszerelésére.”⁴²

A német megsemmisítő politika többi területéről jóval kevesebb jelentés született, viszont így is találhatunk információkat a német éheztetési politikáról, és a hadifoglyokkal való bánásmódról.

Leningrád kiéheztetéséről már az 1941. szeptemberi Horthy–Hitler találkozón is szó esett,⁴³ viszont a német szándékokra egy Siegfried Kasche zágrábi német követtel – akit egyébként a jövődő Reichskommissariat Moskau élére szántak – történt beszélgetés nyomán készült követségi jelentés mutat rá: „Az újabb német tervek szerint ugyanis Moszkvát, miként Leningrádot is, a télen át körülférják és lakosságát az éhhalálra adják át. »Azon kérdés előtt állunk, [...] hogy 10 millió emberre való élelmet a saját katonáinknak vagy pedig az oroszoknak adjuk-e? Minthogy nincs annyi élelem, hogy mindkét oldalra jusson, világos, hogy csak ez a megoldás marad.«⁴⁴ A Leningrád ostroma során kialakult katasztrofális viszonyokról a Helsinkiben lévő magyar katonai attasé is beszámolt: „Leningrad belső helyzete állandóan romlik, dacára az utánpótlási lehetőségeknek. Naponta 4-5.000-re becsülik az éhen haltak számát. A hullák eltemetésére nincs

meg a lehetőség és így azokat egyelőre csak a hó alá kaparják. A tavaszi olvadás a helyzetet kritikussá teheti.”⁴⁵ Az éheztetési politika illetve az Adolf Hitler és Erich Koch gyarmati jellegű politikájának összekapcsolódása jelenik meg a Berlinben tartózkodó dnyepropetrovszki főkormányzó helyettesével való tárgyaláson: „az alsóbb néprétegek valahogyan ki fogják húzni a telet, egyrészt, mert igénytelenek, másrészt, mert elég sok mindent halmoztak össze. Azonban az intelligencia egy része »alighanem éhen fog halni.« »Ők a mi számunkra semmit sem dolgoznak, legfeljebb magvává válnak olyan szabadság-, vagy függetlenségi mozgalomnak, amely a mi érdekeinkkel ellentétes. Ezért egyik első intézkedésem volt, hogy valamennyi ukrán iskolát, egyetemet, középiskolákat, népiskolákat, bezárattam. Ezzel szemben számos német népiskolát és óvodát nyitottunk, és ezeket kedvezményekben részesítjük élelmiszerellátás tekintetében. Az ukrán iskolák közül csak a kézműves iskolákat és a mechanikus iskoláit tartjuk fenn.”⁴⁶

A hadifoglyokkal való bánásmód kérdése több helyen is előkerül a külügyi jelentésekben. Egy 1942. márciusi jelentésben: „Bizalmas értesüléseim szerint a németek az utóbbi időben orosz foglyokat már nem is ejtenek, kivéve, ha felderítés céljából kell nekik egy pár orosz katona. Egyébként még harc közben mind agyonlövik őket.”⁴⁷ Krause a megszállt keleti területek gazdasági helyzetéről írott egyik jelentésében megjegyezte, hogy az élelmiszerhiány miatt többek „a hadifoglyokon belül emberevőkke váltak, ill. öngyilkosság által vetettek véget létezésüknek.”⁴⁸ További kutatás témája lehet, hogy a magyar kormányzatnak mennyivel növelhették a német hadifogoly-politikáról való tudását azok a jelentések, melyek a Magyarországon 1942 márciusában áthaladó hadifogoly szállítmányokról érkeztek. A VKF 1. osztályának március 18-i napi jelentése szerint a Szolnokra érkező hadifogoly szállítmány esetében 20 halott fogoly temetéséről kellett intézkedni, az orosz szökevények teljesen legyengülve, lefogyva, „csont és bőr” állapotban kerültek a magyar hadikórházba.⁴⁹ Az Apahidán március 23-án az országba lépő hadifogoly-szállítmány utolsó kocsjában pedig már 60 holttest volt.⁵⁰

A fentebb felvázolt, korántsem teljes kép mégis két következtetés megtételére alkalmas. Egyrészt a meglévő töredékes iratanyag alapján megállapítható, hogy a magyar politikai elit jelentős mennyiségű információval rendelkezett a német megsemmisítő háborúról. Másrészt ez a forrásanyag felveti annak lehetőségét is, hogy magyar részről a megszállt területeknek ne csupán katonai, hanem politikai és gazdasági oldalát is vizsgáljuk meg.

- ¹ A kérdés jelentős első jelentős összefoglalását Randolp Braham adta nagy ívű holokausztmonográfiájában, ahol egy fejezetet szánt annak megválaszolására, hogy 1944-ben ki mit tudott a holokausztról: Braham, Randolph L.: *A népi társ politikája: a holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Kvk., 1997. 767–809. Magyarországon legbehatóbban Karsai László vizsgálta ezt a kérdést. A holokausztról való sajtóanyagról áttekintést ad: Karsai László: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944. In: *Századok*, 2014. (148. évf.) 6. sz. 1365–1374.; Karsai áttekintette a Külügyminisztérium anyagát, melynek eredményeit beleépítette 2001-ben megjelent monográfiájában, s kifejezetten a külügyminisztérium tudásszintjét vizsgálva tekintette át az 1942-es jelentéseket. In: Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica, 2001.; Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 2004. (117. évf.) 3. sz. 859–886.; Ungváry Krisztián a korábbi eredményeket szintetizálva bepillantást enged a katonai vonalról érkező információkba is: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs-Budapest, Jelenkor-OSZK, 2013. 527–538.
- ² Részletesebb kifejtését lásd: Fóris Ákos: A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormányszerveknél. In: Fodor József Péter, Marosi Renáta, Miklós Dániel, Péro Krisztina, Szabó Roland (szerk.): *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban: Tanulmánykötet*. (Megjelenés alatt.)
- ³ Erre vonatkozólag két példa említhető meg. Egyrészt a szovjet kormányzat a megszállt területeken elkövetett kegyetlenkedéseire hivatkozva tagadta meg az a szovjet hadifogságba esett magyarokról való adatszolgáltatást. In: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 63 225. cs. 1943–24/7 – 25/pol.-1943. *A szovjet kormány válasza a bolgár követség érdeklődésére magyar hadifoglyok sorsa iránt tárgyban*. Szófia, 1943. március 11.; A magyar megszálló erők büntetteire vonatkozó szovjet forrásokat lásd: Krausz Tamás, Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013.; A megszálló csapatokról való tudást jellemzi, hogy Andorka Rudolf egy haditudósító révén értesült Merész Miklós főhadnagy tevékenységéről: „Az okkupációs csapatok szadista hóhérok. (Merész hadnagy)” In: Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 255.; Merész Miklós atrocitásairól lásd: Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény, elbeszélés, utóélet*. Budapest, Osiris, 2015. 122–123.
- ⁴ Sajnos a berlini követségnek a megszállt keleti területekre vonatkozó konzuli joghatóságából adódó ügyeiről kevés információval rendelkezünk.
- ⁵ MNL OL K 63 260. cs. 1941–27/1 (II) – 121/pol.-1941. *Jelentés a zsidó kérdés rendezéséről*. Bukarest, 1941. augusztus 9.
- ⁶ MNL OL K 63 260. cs. 1941–27/1 (II) – 127/pol.-1941. *Jelentés a zsidók üldözéséről Romániában*. Bukarest, 1941. augusztus 27.
- ⁷ MNL OL K 63 261. cs. 1941–27/5 – 258./140.-k.a.1941. *A bukaresti katonai attasé jelentése*. Bukarest, 1941. október 18.; A Transznisztriaiban követett román zsidópolitikáról még lásd: MNL OL K 63 261. cs. 1942-27/2 – *Románia – összefoglaló jelentés az 1941. évről*.

- ⁸ MNL OL K 63 198. cs. 1941–21/1b 14754/1941-VII. res – *Benti szigorúan bizalmas jelentés a külügyminiszternek*. Budapest, 1941. szeptember 22.
- ⁹ MNL OL K 63 261. cs. 1941–27/5 – 267./140.-k.a.1941. A bukaresti katonai attasé jelentése. Bukarest, 1941. október 25.
- ¹⁰ Németből fordítva. MNL OL K 69 758. cs. I/2 – Krause Rolf: *Die Wirtschaftslage in den besetzten Ostgebieten*. Berlin, 1941. november 7.
- ¹¹ MNL OL K 28 170. dob. 305. t. 1942-P-19013 VKF 14.522/el.n.2. vkf. ny. 1942. *Külföldi hírek a külügyminiszternek*. Budapest, 1942. április 1.
- ¹² MNL OL K 63 202. cs. – VII. res. B.M.-14.496/1942. *Bizalmi egyénektől származó bentí jelentés*. Budapest, 1942. június 8.
- ¹³ Tevékenységéről lásd: Pohl, Dieter: Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia). In: *Yad Vashem Studies*, 1998. (26. évf.) 239–265.
- ¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-104139 14. Kiss Arkád kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. május 21.; Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely Kamenyec-Podolszkij gyűjtemény – *A kassai VIII. hadtestparancsnokság távirata a VKF 2. osztályhoz*, 1942. január 27.
- ¹⁵ Karsai Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. köt.* 1939. március – 1942. május. Budapest, Magyar Izraeliták Képvisellete, 1962. 407–408.
- ¹⁶ MNL OL K 149 130. dob. 1942–6–6891 – 50/1942. biz. A határvidéki rendőrkapitányság és az alárendelt kirendeltségek 1941. IV. negyedévi működéséről jelentés. Ungvár, 1942. január 12.
- ¹⁷ Erre vonatkozó forrásokat lásd: Majsai Tamás: *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941.* In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984–1985.* Szerk. Benda Kálmán et. al., Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1986. 195–237.
- ¹⁸ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és politikában (1919–1941)* 2. köt. Budapest, Polgart, 2000. 650.
- ¹⁹ MNL OL K 774 1. cs. – Ad 646/1941. eln. sz. *Kozma Miklós levele Bárdossy Lászlónak*. Ungvár, 1941. szeptember 13.
- ²⁰ MNL OL K 774 1. cs. – Ad 646/1941. eln. sz. *Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferencnek*. Ungvár, 1941. szeptember 18.
- ²¹ MNL OL K 774 1. cs. – *Kassai VIII. csendőrkerület 1078/sz. – 1941. 8/1. nyomozó alosztály jelentése*. Ungvár, 1941. szeptember 5. További részletek a deportált zsidók hazatérési kísérleteiről: Gellért Ádám, Gellért János: *Menekülés a népiirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései*. In: *Betekintő*, 2013 (7. évf.) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_gellert_gellert.pdf (Letöltés: 2013. november 5.)
- ²² MNL OL K 149 1942–8–6162 Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága 20.436. sz. – B.kt.1942. *Jelentés a külföldi zsidók átszökéséről*. Budapest, 1942. október 3.
- ²³ MNL OL K 149 1942–8–6162 – 20722/1942 BM-VII. res. sz. *jelentés (Irattörödédek) Érkezett 1942. október 7-én*
- ²⁴ MNL OL K 491 2. cs. K 491–1942–369 *Pro Domo*, Budapest, 1942. október 28.
- ²⁵ Lásd például: *„[Hitler] a zsidókérdésről is tett említést. Ezt, szerinte, Európában egységesen kell elintézni, s a zsidókat ki kell telepíteni.”* In: MNL OL K 83 9. cs. 42/pol.-1941. *Jelentés Hitler állásfoglalásáról*. Berlin, 1941. április 6.

- ²⁶ MNL OL K 83 9. cs. 103/pol.-1941. *Jelentés Szovjetország sorsáról*. Berlin, 1941. július 19.
- ²⁷ Fóris Ákos: A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormány-szerveknél. In: *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban: Tanulmánykötet*. (Megjelenés alatt)
- ²⁸ K 83 9. cs. 149/pol.-1941. *Jelentés a Galiciába kitoloncolt zsidók németek általi kitoloncolásáról*. Berlin, 1941. november 7.
- ²⁹ MNL OL K 64 95. cs. 24. t. –119/pol.-1941. *Krause Rolf jelentése a németek által megszállt terület gazdasági és politikai megszervezéséről*. Berlin, 1941. augusztus 22.
- ³⁰ Budapest Főváros Levéltára XXV.1. a 293/1946.7497. Hóman Bálint naplója, 1941. november 13. A dokumentumot közreadja és elemzi: Fóris Ákos: Hitler helyzetértékelése 1941 szeptemberéből. In: *Napi Történelmi Forrás*, <http://ntf.hu/index.php/2017/06/11/hitler-helyzetertekelese-1941-szeptemberebol/> (Letöltés: 2017. június 11.)
- ³¹ MNL OL K 63 203. cs. 1942–21/1/a – 152/pol.-1942. *Jelentés az európai zsidókérdés megoldásáról*. Berlin, 1942. augusztus 15.
- ³² MNL OL K 64 96. cs. 437-41-1942 – Ottlik György jelentése 1942. augusztus 18. és szeptember 28. közötti külföldi útjáról.
- ³³ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest, Jelenkor-OSZK, 2013. 534–535.
- ³⁴ Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth, 1968. 697.
- MNL OL K 63 203. cs. 1942–21/1/a – 193/pol.-1942. *Jelentés a zsidókérdés európai rendezéséről*. Berlin, 1942. október 8.
- ³⁵ MNL OL K 64 95. cs. 1941–24. 119/pol.-1941.
- ³⁶ Például: MNL OL K 64 95. cs. 1941–24. 119/pol.-1941.; 124/pol.-1941.
- ³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111802/1 67. *Feljegyzés Krause Rolf kihallgatásáról*. Budapest, 1953. június 12.
- ³⁸ MNL OL K 69 758. cs. I–K – 47/biz.-1942. *Jelentés Gustav Schlotterer látogatásáról és Krause Rolf utazásáról*. Berlin, 1942. január 17.
- ³⁹ Krause itt a szövegben egy klasszikus antiszemita toposzt használ fel, melyben a judeobolsevizmus ideológiája alapján a zsidók a szovjet rendszer természetes szövetségésévé válnak, a pogromok pedig a nem zsidó többségi társadalom, zsidóktól elszenvedett sérelmeinek spontán megtorlásaként jelennek meg. A szöveg korábbi részében Krause a baltikumi lakosságnak a szovjet rendszer alatt elszenvedett sérelmeit veszi számba.
- ⁴⁰ „besondere Kommandos der SS” – a szerző itt valószínűleg az Einsatzgruppék tevékenységére utal.
- ⁴¹ Egy dokumentum a legfőbb litvániai kivégzőhelynél, Ponarnál 1941 őszére öszszegyűlt ruhamennyiséget egy forrás több mint 6 tonnára teszi. In: Hoppe, Bert, Glass, Hidrun: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Bd. 7. Sowjetunion mit annektierten Gebieten. – 1. Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien*. Oldenbourg, München 2007. 562.
- ⁴² Németből fordítva. MNL OL K 64 95. cs. 1942–24. Res. Pol. 56/a Krause Rolf: *Die politische Situation in den von Deutschland besetzten Ostgebieten*. Budapest, 1942.

február 5. A szöveget részben, más fordítás alapján közli: Gellért Ádám: *Horthy, Sztójay és hírek a holokausztról*. <http://faktor.hu/faktor-gellert-adam-horthy-sztójay-es-hirek-a-holokausztról> (Letöltés: 2015. november 9.)

A legyilkolt zsidók vagyonának hasznosításáról hasonló leírást ad Krause egy későbbi jelentésében is: „Német közigazgatási tisztviselők ezrei jöttek családjukkal az országra, hogy itt letelepedjenek. A beköltözésükkel a zsidó lakosság teljes kiirtását végrehajtották. A legjobb lakásokat, egyesületi helyiségeket, boltokat kizárólag a saját céljaikra foglalták le.” Németből fordítva. In: MNL OL K 64 95. cs. 1942–24. Res. Pol. 56/a Krause Rolf: *Bericht über die Lage im Reichskommissariat Ostland*. Budapest, 1942. augusztus 28.

⁴³ Fóris Ákos: Hitler helyzetértékelése 1941 szeptemberéből. In: *Napi Történelmi Forrás*, <http://ntf.hu/index.php/2017/06/11/hitler-helyzetertekelese-1941-szeptemberebol/> (Letöltés: 2017. június 11.)

⁴⁴ MNL OL K 63 200. cs. 1941–21/28 – 225/pol.-1941. *Jelentés Németország oroszországi terveiről*. Zágráb, 1941. november 14.

⁴⁵ MNL OL K 63 106. cs. 1942–12/5 – 15.435/eln–2.vkf.nyil. 1942. *Helsinki katonai attasé jelentése*. Budapest, 1942. április 23.

⁴⁶ MNL OL K 69 758. cs. I–K. tétel – Melléklet a 522/pol.-1942. számhoz. *Jelentés dr. Haubert Kamillo osztálytanácsosnak dr. Meztner miniszteri dirigenssel, a dnyepropetrovskzi német főkormányzó helyettesével folytatott beszélgetésről*. Budapest, 1942. január 31.

⁴⁷ MNL OL K 63 202. cs. 1941–21/1 – VII. res. B.M.-9259/1942. *Benti bizalmas jelentés*. Budapest, 1942. március 3. Hasonló viszonyokról számol be a berlini katonai attasé az Észak Hadseregcsoporthoz. In: MNL OL K 63 199. cs. 1941–21/5 – 1750/535. k.a.-1941 *Berlini katonai attasé jelentése*. Berlin, 1941. augusztus 29.

⁴⁸ Németből fordítva. MNL OL K 69 758. cs. I/2 – Krause Rolf: *Die Wirtschaftslage in den besetzten Ostgebieten*. Berlin, 1941. november 7.

⁴⁹ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) Mikrofilmtár (továbbiakban: MF) B/243. dob. 277/2342/1988 mikrofisch – VKF 1. o. *napi jelentések*, 1315. 1942. március 19.

⁵⁰ HL MF B/243. dob. 277/2342/1988 mikrofisch – VKF 1. o. *napi jelentések*, 1334. p. 1942. március 26.